

Várady Tibor

NEMZETISÉGEK JUGOSZLÁVIÁBAN ÉS A NEMZETKÖZI SZABÁLYZÁS ESÉLYEI

1. Helyzetkép

Négy-öt évvel ezelőtt egy szlovéniai szemináriumon váratlan robbanásként érzékeltük a többnyelvűség problémáját. Maga az összejövétel és témája (külkereskedelmi választottbíráskodás) úgy tűnt, hogy kívül esnek a nyelvi csatározások lőtávolságán. Azokban az években tartottunk egyébként, amikor a nyelvek és nemzetek közötti feszültség és ellentétek már határozottan kialakultak, de minden megnyilvánulást sikerült még úgy magyarázni, hogy ez valami rendhagyó, logikátlan, természetellenes és múlandó. A hallgatóságnak valamivel kevesebb mint a fele Szlovéniából volt, hasonló számban lehettek a belgrádiak vagy Belgrád környékiek, a többiek az ország különböző részeiből jöttek. (Az összejövételt egy ljubljanoi és egy belgrádi intézet szervezték). A baj akkor kezdődött, amikor egy szlovén professzor előadása került sorra. A szervezők megkérték, hogy szerbhorvátul beszéljen, mert a résztvevők jelentős része nem tud szlovénul (és fizettek, hogy hallgathassák az előadást). Az előadó visszautasította a kérést. Elmagyarázta, hogy gyengén beszél szerbhorvátul, hogy nem ezen a nyelven készült, és feltette a kérdést, vajon hol adjon elő egy szlovén tanár szlovénül, ha ezt Szlovéniában nem teheti.

Meglehetősen kínos jelenetek következtek. Öt vagy talán tíz percre rá, hogy az előadás megkezdődött, a hallgatók nagy része tiltakozás jeléül kivonult. A szervezők most őket próbálták jobb belátásra bírni, de ismét sikertelenül. Az előadás megszakadt, majd folytatódott, de a szeminárium gyakorlatilag szétessett. A szerb-szlovén viszály ostromgyűrűt vont és az előadások nem tudtak többé áttörni a hallgatóság tudatáig. A nemzetközi választottbíráskodás senkit sem érdekelt már.

Magamat kerestem az új helyzetben; és az útmutatások nem késtek. Legalább három résztvevő azt sugallta, hogy (ha már így állnak a dolgok) tartsam én magyarul az előadásomat. (Ezt a nyelvet akkor ott rajtam kívül senki sem beszélte.) Itt sejlett fel először a nemzetiségi nyelvek új értelme és szerepe a nemzeti nyelvek viszályának idején: a nemzetiségi nyelv mint *reductio ad absurdum*, mint az értelmetlenség jelzőlámpája.

A napjainkban kialakuló hangulat- és gondolatkörnyezetben a nemzetiségi (kisebbségi) nyelvek és kultúrák legitimitása és idetartozása (itt-is-helyénvalósága) több nem áll vitán felül. A kisebbségi jogok, melyek természetes tartozékaik voltak az együttélésnek és civilizációnak, már elvben is kérdésessé váltak. Változnak a jogokat védő eszközök, mechanizmusok is. Az egypártvilágban rendszerbe ütköző a saját nemzet (nemzetiség) érdekeinek megfogalmazása, és méginkább az értük való kiállítás. Ha valaki, aki magyar, a magyar nyelvet és kultúrát ért – akár tényleges, akár vélt – igazságtalanságokra mutatott rá, azonnal nacionalista lett vagy „hívatlanul gyámkodó”. Ugyanezek a minősítések vártak arra a szerbre, szlovénra vagy bármely más nemzet vagy nemzetiség tagjára, aki saját nyelvét és kultúráját merete védeni.

Mindez meglehetősen logikus egy olyan rendszeren belül, melyben a gyámkodás is pártmonopólium. Önnön érdekek kifejezése és védelme veszélyezteti ezt a monopóliumot és megkérdőjelezi az örökös értelmét. Kétségbe von egy szigorúan tételezett konfliktustalanságot, harmóniát is. A harmónia hipotéziséhez pedig igen óvatosan kellett hogy közelítsen mindenki, aki nem akart kívülrekedni.¹

Mégis, ebben az intézményrendszerben is léteztek érdekvédelmi lehetőségek és képletek. El lehetett menni beszélgetésre valamelyik politikai tisztségviselőhöz, hivatkozva a deklaratív síkon szentesített elvekre, nem vitatva ezzel, hanem inkább erősítve a pártnak mint jóindulatú és kompetens Mindenhatónak a képzetét. Vagy pedig meg lehetett kérni egy más nemzetiségű barátot, hogy mondja el, amit magad akartál volna elmondani. Nem volt egészen ritka a hivatlan spontán közbenjárás sem – esetleg a reciprocitás tudatában – más nemzet érdekében.

Meg kell mondani, hogy e módozatok némelyike – mint például a más-érdekében-való-fellépés rítusa – időtálló előnyöket mutat. E magatartás, míg a konfliktustalanság látszata felett örködött, valamelyest ténylegesen is féken tartotta az ellentéteket. Civilizációs vívmánynak is nevezhetnénk, ha a szólásszabadság körülményei közt alakult volna.

A pluralizmus és a bontakozó többpártrendszer megváltoztatják a kiindulópontokat. A fordulatot dramatizálja az a körülmény, hogy az új szerveződések gravitációs központja éppen a nemzeti hovatartozás. Az új viselkedési etikett nem tiltja már, hogy valaki saját nemzete és kultúrája érdekében szót emeljen; ellenkezőleg, egy ilyen magatartás alapfeltétele minden politikai sikernek. Ez jelentős frontáttörés, és valószínűleg erősíti a szólásszabadságot. Távolról sem biztosítja azonban a kisebbségi jogok védelmét. A fejlődő szólásszabadság megszünteti a kimondható és a helyesként elfogadott kényszerazonosságát. Ezek után már sok minden kimondható – de közvetetten sem jelzi már az elfogadottságot, ha valamit egy nem túl bátor ember kimond. A kisebbségek (is) most szabadabban fejezhetik ki érdekeiket, panaszaikat;² de ez már nem bizonyítéka és nem biztosítéka a legitimitásnak. És „Mindenható” sincsen már, akihez fordulhatnánk. A kisebbségek másokkal versenyben kell hogy védjék érdekeiket, olyanokkal szembesülve, akik szintén nemzeti alapon tömörülnek – és akik többen vannak.

Egy közös élmény és közös érzés jellemzi a váltás időszakát, melyben a nemzeti érdekek és érzelmek eddigi háttérbe szorítását, lefojtását felcseréli

a hangos kinyilvánítás. Valamennyien – minden nemzet és minden kisebbség – azt hisszük, hogy igazságtalanul meg lettünk rövidítve az elmúlt korszakban – és mindenkinek vannak olyan-amilyen érvei, bizonyítékai. Az indítást így e feltételezett igazságtalanság tudata hatja át, hitet, meggyőződést, hevességet – és rövidlátást kölcsönözve. Ezalatt egy-egy új megszólalást, problémakimondást a másik nemzet (nemzetiség) mint az igazságtalanság tetézését érzékeli. A légkörben ott van egy hosszantartó pavlovi edzés eredménye is – mirigyünk ellenséget jeleznek, amint valami más, valami különböző jelenik meg. Az így alakuló hangulatkörnyezet nem a megértés és tolerancia környezete – a civilizációé sem. Ezek nem könnyű idők azok számára, akik kevesebben vannak; ilyen pedig Jugoszláviában talán több van, mint bárhol másutt. Több, mert azok közé, akik most fokozottabban érzik, hogy kevesebben vannak, nemcsak a nemzetiségi sorolhatók, hanem a jugoszláv nemzetekhez tartozó csoportok is, melyek az anya-köztársaságon kívül élnek (szerbek Horvátországban, horvátok Vajdaságban stb.). Koszovón, Szerbián belül, kisebbségi helyzetben vannak tulajdonképpen az albánok és a szerbek is. Közrejátszik az a körülmény is, hogy ritka a szellemi rokonszenv, vagy akár a társadalmi státus alapján való társulás, csoportalakítás; és a lemeztelenített nemzeti én-ek konfrontálódásakor védtelenek maradnak a kisebbségek.

A demokrácia a többség uralmát és a kisebbség védelmét feltételezi. A „demokratizáció” – a demokráciának e sajátos, napjaink Közép-Kelet-Európájában felnövő szépreményű pótszere – mindeddig sokkal alkalmasabbnak mutatkozott frontáttörésekre, mint egyensúly kialakítására. Az egyensúly pedig a kisebbségvédelem alapeleme.

Kitekintve, valamennyi közép-kelet-európai in statu nascendi demokráciában – ha változó mértékben is – az etnikum határozott előretörését látjuk, és a kizárólagosságok versengésének perspektívája fenyeget.

2. Nemzetközi magatartási szabályok

Mi az, amit tenni lehetne?

A sok közül egy lehetőségről (és teendőről) szeretnék valamit mondani, melyhez az utóbbi napokban sok remény fűződik. E lehetőség: nemzetközi egyezmények kiépítése.

Első pillantásra ez az út hosszabb, talán nehezebb is. Több érdeket kell szintézisbe foglalni, a döntéshozatalban több (önmagában is heterogén) testület vesz részt – tehát az érdekek összehangolása bonyolult, hosszadalmas. Mégis, a magatartási szabályok kialakítása terén e pillanatban esélytöbbletet ígér a nemzetközi rendezés. A legfontosabb helyzeti előnyt és ígéretet abban látom, hogy áthidalhatja az egyre kifejezettebb tekintélyváltságot. Napjainkban Jugoszlávia mítoszát Európa mítosza váltja fel. Nemcsak az egyezmény tartalma, hanem méginkább annak a tekintélye és életképessége miatt szükséges most az európai imprimatur. Emellett távlatöbbletet is biztosíthat a nemzetközi látószög. Természetszerűen oldódhatnak fel a görcsös kizárólagosságok, ha a problémát olyan területen nézzük, melyen

saját nemzetünk nem csak kisebbség, illetve nem csak többségi nemzet, hanem ez is, az is.

A nemzetközi szabályzás jelenlegi fontosságának és esélyeinek hangsúlyozása mellett e rendezésmóddal kapcsolatban két problémát szeretnék röviden érinteni: a) a keret megválasztásának, és b) a részletesség (konkrétság) mértékének kérdését.

a) Ami a lehetséges kereteket illeti, több lehetőség áll előttünk. A lehető legszélesebb keret az ENSZ, és e síkon éppen jugoszláv kezdeményezés nyomán van alakulóban egy határozattervezte. E tevékenység minden bizonnyal figyelmet és támogatást érdemel, de nagy kérdés, hogy várhatunk-e elég gyorsan komolyabb eredményeket. Világszinten a modellek és problémák közti hatalmas különbségek roppant megnehezítik a harmonizációt, és nehéz elképzelni, hogy e módon (e kereten belül) meg lehessen oldani égető kérdéseket.

A másik elképzelhető keret Európa, különösképpen pedig két intézményes forma: az Európai Parlament és a Helsinkiben indított EBEÉ. E keret viszonylag közel van a problémák gyújtópontjához, és rendelkezik megfelelő tekintéllyel, méltósággal. Mégis, a csak viszonylagos közelség (és ezzel viszonylagos távolság) tehertételt is jelent. A problémák jelen gócpontja kétségtelenül Közép-Kelet-Európa. (És a Szovjetunió.) Itt kellene a nemzetiségi (kisebbségi) kérdés rendezésével feloldani e térség (és Európa) legfennegetőbb konfliktusát. A közép-kelet-európai történelmi és entikai adottságok azonban igen sajátosak, és elképzelhető, hogy egy ide-megfelelő és itt igazságos megoldás érzékeny egyensúlyt bonthat meg Európa más részein.

A harmadik lehetséges keret maga a közép-kelet-európai térség. Ez esetben a vitafórum méretei tulajdonképpen azonosak lennének magának a problémának a dimenzióival. A gyújtópont automatikusan be lenne állítva, de szűk lenne a manőverezési terület, hiányozna a distancia, hogy megfelelő rálátási szöveget lehessen választani, hiányoznak a pártatlan tekintélyek, melyek kulcsszerepet játszhatnak az egyensúly és tisztességes kompromisszumok kialakításában.

A lehetséges alternatívák között mégis Európa tűnik a legígéretesebb keretnek. Felvetődik az a gondolat is, hogy talán rendhagyó és valamelyest szabálytalan megoldást lehetne választani, feladva a normákat alkotó hatalom és a norma érvényességi területe természetesen egybeesésének elvét. Ez gyakorlatilag azt jelentené, hogy összeurópai testületen (Európai Parlament vagy EBEÉ) fogalmazódnának a szabályok, érvényességük azonban a közép-kelet-európai problémagócra korlátozódna. Egy ilyen keret nem tipikus, nem is természet-szerű, de nem is lehetetlen, és az adott helyzetben komoly érvek szólnak mellette. Az érintettek esetleges beleegyezését világos érdekek teszik elképzelhetővé. Európa egészének határozott érdeke, hogy enyhüljenek a regionális – de a kontinens egészét is veszélyeztető – konfliktusok. A közép-kelet-európai nemzeteknek és nemzetiségeknek pedig döntőbírói tekintélyre van szükségük. Elképzelhető egy olyan keret-változat is, mely szerint egy összeurópai testület nem is egy (szűkebb régióra vonatkozó) érvényes egyezményt, hanem annak ajánlatát vagy modelljét dolgozná ki.

b) Ami a részletesség (konkrétság) mértékét illeti, azzal kezdeném, hogy az érvényes nemzetközi megállapodásokba foglalt normák alig vitatottak. Azo-

kat az elveket, melyeket megfogalmaztak az Emberi Jogok Egyetemes Deklarációjában, a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egységokmánya 27. szakaszában, az ENSZ Közgyűlése 1948. december 10-i 217 C/III sz. határozatában vagy az EBEÉ-n, többé-kevésbé mindenki elismeri – tehát azok is, akik között éppen a kisebbségi kérdés kapcsán alakul napról napra egyre jobban elmérgesedő ellentét. Különösebb kifogásai nincsenek például sem a szerbeknek, sem albánoknak, sem a magyaroknak, sem a románoknak. Ez talán valamelyest bátorító is, de inkább annak a ténynek bizonyítéka, hogy a szabályzás nem jutott a tényleges nemzetkülönbségek szintjéig. Ezen kellene tehát változtatni; azaz, egy olyan szabályzásnak lenne igazán értelme, melynek konkrétsága (részletessége) eléri azokat a problémákat, melyekből a viták kiindulnak. Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy egy hatékony egyezménynek ki kell térnie olyan kérdésekre, mint az anyanyelvi iskoláztatás módozatai és feltételei, a nyelvhasználat vitás kérdései, a kisebbségek önkormányzati joga, autonómia, az anyaországgal való kapcsolatuk és egyéb vitás kérdések. Része kell hogy legyen az egyezménynek a nemzetközi ellenőrzés és a viták rendezésének intézményesítése.

*

Visszatérve a szlovéniai esetre, a nemzetiségek (kisebbségek), éppen azért, mert kisebbségek, nem kapcsolódhatnak be a kizárólagosságok vetélkedőjébe. A többségekhez tartozókat a részvétel ellenszenvessé teszi. A kisebbségekre váró szankció ugyanezért a vétségért súlyosabb: nemcsak ellenszenvesek, nevetségesek is lennének. Nem vigasz, hogy ezzel az összhelyzet tragikomikumának is szimbólumhordozójává válunk.

Azt akarom mondani, hogy nem a szerb és szlovén jogászok külkereskedelmi választottbíráskodásnak szentelt tanácskozásán kell magyarul beszélnem. A kisebbségi jogok közé nem tartozik az abszurdum lehetősége. Abszurdummal kisebbség nemigen játszhat, mert túl könnyen válik sorsává.

A nemzeti kizárólagosságok versenyfutása által kavart vihar elsodorhatja azonban azokat is, akik az út szélére álltak. Ezért nem megoldás a felrehúzóadás sem. Ha csendesebben és a karikatúrális méretekben duzzadt ego-k nélkül is, de meg kell szólalnunk az új helyzetben, ki kell állnunk egyéneként és csoportként is kultúránkért, identitásunkért. A kisebbségi műfaj a konok mértéktartás.

Jegyzetek

¹ Így például a Társult Munka Törvénye, a „Kis Alkotmány” megfogalmazásakor a törvényhozók gondosan kerültek minden hipotézist, mely diszharmóniával is számolt volna. Hazafiatlannak tűnhetett számukra hogy kitérjenek olyan esetek szabályzására is, melyekben az érintettek ne tudnának maguk egységére jutni. A megalkotott normák patriotikus kicsengésével így nem is volt baj, de kimaradt a jogi szabályzás lényege – megoldás, pálcatorés, amikor a harmónia megszűnik.

² És tehetik ezt majd továbbra is, ha ki nem alakulnak újabb tabu-értékek és jelképek – mert a kisebbségek kirekesztettségén nem változtat az a körülmény, hogy ezek uralkodó értékek és szimbólumok, avagy az uralkodók értékei és szimbólumai.

Rezime

Narodnosti u Jugoslaviji i mogućnosti međunarodne regulative

Članak nastoji da ispita moguće mehanizme zaštite narodnosti (manjina) u Jugoslaviji u vreme razvoja političkog pluralizma i u vreme kada novoformirane političke strukture imaju uglavnom nacionalni – ili čak nacionalistički – centar gravitacije. Vrš se i upoređenja između ovih mehanizama i instrumenata zaštite koji su postojali u jednopartijskom uređenju.

Nakon podvlačenja važnosti međunarodne regulative u ovom času, autor izdvaja dva pitanja vezana za moguće međunarodne sporazume: a) problem izbora geografskih okvira i b) stepen konkretnosti koji omogućava efikasnost.

Summary

Minorities in Yugoslavia and the Chances Offered by International Agreements

The article endeavors to scrutinize possible mechanisms of protection of minorities in Yugoslavia in the wake of political pluralism, and when most new political structures appear to have a national – or even nationalistic – center of gravitation. A comparison has also been drawn between such mechanisms and instruments of protection existing under a one-party rule.

After emphasizing the present importance of international regulation, the author considers two issues regarding possible international agreements: a) possible options regarding a geographical framework, and b) the level of specificity needed to make international agreements workable.